

АМІР АКСЕЛЬ

ЧОМУ НАУКА НЕ СПРОСТОВУЄ БОГА

*Переклала з англійської
Валентина Довга*

«НАШ ФОРМАТ» · Київ · 2025

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

Зміст

	<i>Вступ</i>	9
	<i>Передмова. Зародження нового атеїзму</i>	14
1	Коеволюція релігії та науки на її первісному етапі	25
2	Чому археологія не спростовує Біблії	47
3	Бунт науки	57
4	Тріумфи науки в XIX сторіччі	72
5	Айнштайн, Бог і Великий вибух	80
6	Бог і квант	91
7	Омана «Всесвіту з нічого»	104
8	І на восьмий день Бог створив багатосвіт	114
9	Математика, ймовірність і Бог	122
10	Катастрофи, хаос і межі людського знання	139
11	Між Богом і антропним принципом	146
12	Межі еволюції	158
13	Мистецтво, символічне мислення та невидна межа	173
14	Залучення нескінченності	183
	<i>Висновок. Чому «наукова» аргументація на користь атеїзму неспроможна</i>	198
	<i>Учасники інтерв'ю і дискусій</i>	207
	<i>Бібліографія</i>	209
	<i>Примітки</i>	219

Вступ

Під час телевізійних дебатів про релігію та науку в межах міжнародної конференції ідей «Місто ідей» (La Ciudad de las Ideas), що відбулася в листопаді 2010 року в місті Пуеблі (Мексика), відомий британський еволюційний біолог та атеїст Річард Докінз зробив нову заяву: наше розуміння фізики — це теперішнє головне джерело доказів проти існування «творця». До того Докінз багато років спростовував існування Бога за допомогою самої лише біології та еволюції. Я теж виступав на тій конференції в Мексиці, і той випадок зумовив основну ідею цієї моєї книжки: насправді наука поки не має доказів того, що твердження про існування певного божественного творця помилкове. І далі я покажу, що ми аж ніяк не досягли того рівня, коли людство — іменем науки — може заявити, що Бога не існує.

Я слухав, як Докінз свавільно інтерпретує поняття з фізики й математики, і в пам'яті виринали певні моменти з моєї кар'єри професора математики й статистики, а також наукового письменника. У 1970-х роках, тоді ще як студент Каліфорнійського університету в Берклі, я працював у лабораторії професора Ґабора Соморяя. Цей спеціаліст у галузі фізичної хімії сподівався розкрити таємницю походження життя, досліджуючи процеси, що відбуваються на поверхні кристалічної ґратки платини. У нього була теорія, що сотні мільйонів років тому каталіз на первісній кристалічній поверхні

привів до зародження життя. Сомор'яй так і не спромігся її довести. Усі його зусилля відтворити незбагненні процеси, що породжують життя з неживих хімічних елементів і речовин, не мали успіху. Це змусило його повернутися до скромного захоплення складною будовою Всесвіту (але він долучився до створення автомобільного нейтралізатора викидних газів і тим зажив собі слави).

Я також згадав, як вивчав надзвичайно складні закони квантової механіки: спочатку на видатній лекції, яку виголосив у Берклі Вернер Гайзенберг — один із піонерів у цій галузі — лише за кілька років до смерті; відтак на заняттях з новітньої фізики. Ці закони такі незбагненні для нас (Річард Файнмен якось сказав: «Якщо ви думаєте, що розумієте квантову механіку, то ви не розумієте квантової механіки»), що спроби Докінза та цілої низки космологів довести, начебто химерні правила квантової фізики пояснюють, як Всесвіт з'явився «з нічого» (а значить, Бога немає), дуже мене подивували.

Як науковий письменник, що здебільшого працює з математикою, фізикою та космологією, я сотні разів замислювався над тим, що для мене становить найбільшу з усіх таємниць: як у надзвичайно гарячому й густому первинному бульйоні, за частку секунди після Великого вибуху, кварки раптом зібралися по троє, до того ж саме два «верхніх» і один «нижній», щоб утворити протони, а два «нижніх» і один «верхній», — щоб утворити нейтрони. Я постійно запитував себе, як таке можливо, щоб заряди кварків становили рівно $2/3$ для «верхнього» і $-1/3$ для «нижнього», без найменшої похибки, так, щоб якимось дивом протон приєднував до себе негативно заряджений електрон, а заряд нейтрона, отже, точно дорівнював нулеві? Як така малоймовірна подія взагалі сталася без будь-якого заздалегідь спланованого розумного втручання? І ще, як так сталося, що маси елементарних частинок мають саме таке ідеальне співвідношення, за якого наш світ атомів і молекул узагалі може існувати? Яким способом сили

природи — гравітація, електромагнетизм, сильна і слабка ядерні взаємодії, та ще загадкова «темна енергія», що пронизує космос, — наділені відповідною інтенсивністю, необхідною, щоб підтримувати Всесвіт, який має потрібну стабільність, і ні колапсує, ні вибухає ще до того, як зародиться життя? Дуже важко уявити, що все це відбувалося випадково.

Так само, коли я проводив масштабне дослідження свідомості та можливих способів її появи в первісних гомінідів для своєї книжки про сінантропа «Єзуїт і череп» (The Jesuit and the Skull), мені довелося порозмовляти з усесвітньо відомими антропологами й археологами. Завдяки цьому я зрозумів, як мало ми знаємо про свідомість: що це таке, як вона з'явилася та яке значення має як ступінь людського розвитку. Коротше кажучи, ми майже нічого не знаємо про себе, не те що про Бога.

Ми дуже туманно уявляємо, як утворилися складні евкаріотичні клітини живих організмів, а з ними й усе розмаїття життєвих форм на Землі. З наукового погляду, ймовірність, що співвідношення всіх параметрів, потрібних для виникнення життя, — результат сліпого випадку, така мала, що відомий британський космолог Стівен Гокінг сказав: «Малоймовірно, щоб міг випадково виникнути Всесвіт, схожий на наш, якщо взяти до уваги всі можливі константи й закони, які мають для цього існувати». Інший видатний фізик, Роджер Пенроуз, узяв лише один з багатьох параметрів, необхідних для зародження життя, і показав, що ймовірність його випадковості дорівнює $1:10^{10^{123}}$. Такі числа змушують забути про категоричність. А тепер подумайте про шанси на випадковий розвиток розумного життя. Враховуючи, яке неймовірне є існування нашого Всесвіту, відкидати Бога чи акт створення видається зарозумілим.

Отже, думка написати книжку, у якій я міг би викласти своє переконання, що наука не спростувала існування Бога,

оволоділа мною під час дебатів на Конференції ідей. Потім вона лише міцніла впродовж іще трьох щорічних скликань цього надзвичайно заохочувального зібрання.

Між іншим, конференція в Пуеблі, що збирає провідних мислителів, письменників, науковців світу, завдячує своїм існуванням докторові Андресові Ремеру, відомому мексиканському інтелектуалові й громадському діячеві. Невдовзі після того, як мене у 2005 році відзначили стипендією Гугенгайма, доктор Ремер знайшов мене через Фонд Саймона Гугенгайма і запитав, чи хотів би я долучитися до його першої конференції. Ми зустрілися в Кембриджі, Массачусетс, і я тут-таки запропонував свою допомогу й підтримку. Мої дебати з Докінзом були тільки частиною програми.

Останніми роками бачимо швидке поширення переконання, що Бог і наука зовсім несумісні. Думаю, багато людей, що підтримують цей погляд, викривляють і саму науку, і її цінність. Наука має на меті знайти об'єктивну істину, тому треба обережно ставитися до намагань псевдонауковців просувати власні умовиводи й культурно обумовлені погляди.

Мета цієї книжки — захистити цілісність науки.

Я твердо переконаний, що духовність, релігія, віра дуже важливі в нашому житті. Вони змушують схилитися перед дивами природи, дотримуватися суспільних цінностей, спонукають дбати про слабких і вбогих, дають надію та певні моральні засади в нашому щодалі заплутанішому сучасному світі. Наука й релігія (в найширшому значенні цього слова) — інструменти людини в пошуку істини й розуміння, інструменти для пізнання і цінування космосу й нашого місця в ньому.

Мета цієї книжки — не пропагувати погляди будь-якої релігійної течії чи виправдати репутацію якоїсь із численних — і далеко не ідеальних — релігійних інституцій. Слово «Бог» тут використовується в найширшому сенсі — Творця. Під духовністю, зокрема релігійною вірою, розуміється

відвічна людська спонuka пізнавати, відповідати ї, можливо, орієнтуватися на цю абсолютну, початкову і вічну силу, без якої Всесвіту не існувало б. Моя мета — повернути науку й віру до властивих для них царин і покінчити з плутаниною, яку вносять ті, хто прагне зруйнувати віру в ім'я науки.

Останні чверть століття я як популяризатор науки висвітлюю найдивовижніші й найскладніші досягнення у фізиці й математиці, тому дуже добре усвідомлюю всі ризики, пов'язані з виданням цієї книжки. Я тут критикую докази багатьох відомих науковців, тому, цілком природно, готовий до шквалу критики й на свою адресу. Все ж я надто гостро відчуваю, що слід відновити добре ім'я науки, скомпрометоване деякими письменниками — новими атеїстами, і як важливо встановити істину та відновити відмінність між строгою логікою й безпідставними припущеннями.

Я щиро вдячний своєму доброму другові Андресу Ремерові за його неодноразові запрошення взяти участь у Конференції ідей, а також її організаторам за гостинність. Також хочу подякувати людям, чиї імена перераховано нижче, за честь упродовж років обговорювати питання науки й релігії. Я в боргу перед своїм літературним агентом Альбертом Цукерменом і його відданими колегами з Writers House за їхню підтримку в написанні цієї книжки. Також надзвичайно вдячний Пітерові Габбарду, моєму редакторові в Harper Collins, за всі його зусилля й за віру в цю книжку. Дякую асистентові редактора Коулу Гаґеру, який доклався до того, щоб проєкт видання цієї книжки просувався без перепон; технічному редакторові Греґу Вільпіку — за його уважність до дрібниць, а також дизайнерці Даян Стердж — за допомогу з виданням цієї книжки.

Зародження нового атеїзму

Рух нового атеїзму став прямим наслідком трагедії 11 вересня 2001 року. Холоднокрровне вбивство тисяч ні в чому не винних людей погідного осіннього дня шокувало Америку й увесь світ. Таке варварство в багатьох людей викликало справедливий гнів стосовно релігії, яка могла бодай натякати, що її прибічникам слід коїти злочини в ім'я Бога. Як може будь-яка релігія, за ідеєю основана на Божому слові, спонукати людей нищити без розбору так багато інших людських життів, можливо, навіть своїх же одновірців? Це питання виникло в багатьох.

Одним із перших відреагував на болісну проблему Сем Гарріс. Через три роки після трагедії він видав книжку під назвою «Кінець віри: релігія, терор і майбутнє розуму» (The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason, 2004). У ній він нещадно критикує й піддає сумніві цінність релігії як такої саме крізь призму подій 11 вересня. Гарріс палко доводить, що віра — власне, будь-яка релігійна організація — не має права на існування в сучасному світі, бо приносить лише зло й розруху. Він також висловив думку, що ми ніколи не зможемо протистояти екстремістському ісламові, якщо будемо дотримуватися власних релігійних переконань. За Гаррісом, раціонально й ефективно боротися з агресивною релігією можуть лише люди без релігійних вірувань. Книжка відразу стала бестселером і розпалила вогнище суперечок.

У своїй наступній книжці, «Лист до християнської нації» (Letter to a Christian Nation, 2006), Гарріс відповів на критичні зауваги з приводу написаного в попередній.

Гарріс — не науковець-практик, однак у своїх аргументах проти релігії використовує наукові поняття. Проте одна річ — виявляти справедливе обурення подіями 11 вересня, і зовсім інша — переходити до заперечення віри загалом за допомогою «наукових» тверджень. А останнє прозвучало в дещо по-блажливому тоні. Наведу приклад із його книжки:

Все розмаїття складних форм життя на Землі розвинулося з простіших його форм за мільярди років. Цей факт не підлягає обговоренню. Якщо ви сумніваєтеся, що люди еволюціонували від нижчих видів, то з таким же успіхом можете сумніватися, що Сонце — зоря. Певна річ, Сонце зовсім не виглядає, як звичайна зоря, але ми знаємо, що це зоря, і знаємо, що ця зоря просто розташована відносно близько до Землі¹.

Тут Гарріс наводить деякі сильні сторони науки: нині більшість людей переконана, що еволюція стала механізмом біологічних змін на Землі. Але його твердження на кшталт «Сонце зовсім не виглядає, як звичайна зоря» і «ця зоря просто розташована відносно близько до Землі» базуються на впевненості, що релігійні люди знають про науку не більше, ніж немовлята.

Антирелігійні аргументи Гарріса поширюються на всі сфери сучасного життя:

Найзгубніший наслідок релігії — це те, що вона відокремлює мораль від страждань. Релігія дає змогу людям уявляти, що їхня побожність — ознака високої моралі, але насправді вона не спонукає їх полегшити страждання інших людей чи тварин².

На жаль, такі погляди притаманні новому атеїзмові. Його послідовники вважають, що релігія не має нічого спільного

з мораллю, і часто на доказ цього наводять випадки гвалтування й убивства малих дітей, геноцид, тортури та інші жахливі злочини. Гарріс говорить про конкретних вірян, чия релігія сприяє тому, що вони не можуть припинити ці звірства. Отже, він доходить висновку, що мораль і релігія ніяк не перетинаються. Однак ці аргументи сумнівні, бо ж атеїсти не досягли кращих результатів у боротьбі з насиллям. Також слід визнати, що багато важливих благодійних організацій мають релігійне підґрунтя, й ігнорувати це було б несправедливо.

Того ж року, коли Гарріс випустив свій «Лист до християнської нації», Річард Докінз, багатолітній поборник атеїзму в публічних лекціях і статтях, видав книжку «Делюзія щодо Бога» (The God Delusion, 2006)*, яка ще більше сколихнула світову громадськість. У ній Докінз використовує свої видатні знання в галузі біології, щоб висунути науковий аргумент проти існування Бога. Але на додаток до використання ідей з науки (здебільшого зі сфери еволюційної біології), а ще поверхового знання понять, насмиканих із фізики й космології, Докінз починає особистий хрестовий похід на Святе Письмо, особливо Старий Заповіт.

Прочитувавши уривки з Біблії, де, за словами Докінза, «авраамівський Бог» постає мстивим, жорстоким, непередбачуваним і заздрісним, він таврує Бога як «злочинця-психопата»³. Докінз висловлює жах з приводу того, що людина з дешицею розуму може вірити в Бога, який має такі вади. Далі автор ганить певні аспекти Нового Заповіту, як-от непорочне зачаття, воскресіння та інші «чуда». Біолог говорить, що в природі не існує непорочних зачатъ, померлі не повертаються до життя і не підносяться на небеса. Одкровення не метод отримання інформації про світ, на відміну від наукових доказів. І в цьому я можу погодитися з Докінзом.

* Українською мовою книжка вийшла у видавництві «КСД» під назвою «Ілюзія Бога». — *Прим. наук. ред.*

Дивно, проте, що Докінз із певною теплотою відгукується про англіканство (це релігія його батьків), навіть стримаючи хвалить окремих англіканських священнослужителів, але жодним чином не критикує східні релігії, винахідливо назвавши їх «способом життя». Але то таки релігії, у повному розумінні цього слова.

Водночас Докінз ділиться деякими своїми зовсім уже не науковими поглядами: скажімо, що Калігула набагато гірший за Гітлера (звідки йому знати?); або що краще вже гвалтувати дітей, ніж нав'язувати їм якісь релігійні переконання. Стосовно останнього твердження Докінз покликається на власний досвід: він зазнав сексуальної наруги в дитинстві, але це, за його словами, викликало лише «ніяковість». А от те, що йому постійно нав'язували релігійні ідеї, завдало значно серйознішої шкоди. Цікаво, чи багато дорослих, які пережили сексуальне насильство в дитинстві, погодяться з такою позицією?

Докінз проводить крізь усю книжку ідею, що релігія не просто погана, це дурня. Її прихильники не заслуговують на повагу всіх інших членів суспільства. (У розділі 1 книжки «Делюзія щодо Бога» Докінз присвячує цьому цілий параграф під назвою «Незаслужена повага».) Усе ж, попри власні холонокровні розгромні напади на релігію за її безглуздість, Докінз дає собі лише 6 балів за семибальною шкалою атеїзму, яку сам же створив і на якій 7 означає стовідсоткову впевненість, що Бога немає. Чому це раптом найвідоміший атеїст світу так перестрашувався?

У будь-якому разі головною метою Докінзової книжки залишається спроба довести хибність релігії й неможливість існування Бога за допомогою науки. Докінз намагається замінити «Бога» «еволюцією» і продемонструвати, що еволюційні чинники — виживання найсильніших, пристосування до навколишнього середовища і природний добір (вибіркове статеве розмноження найпристосованіших особин) — причина всієї сучасної різноманітності форм життя, а отже, ніколи й не було потреби у «творцеві».

Також автор стверджує, хоч і мимохідь, що Всесвіт як ціле постав завдяки певному небіологічному механізмові, що, як він заявляє, має бути «схожий на еволюційний». Докінз також пише, що «дарвінівська еволюція, зокрема природний добір... розбиває ілюзію задуму у сфері біології і вчить нас підозріливо ставитися до будь-яких гіпотез про задум у царині фізики й космології»⁴. Проблема «задуму» має семантичне навантаження, бо в цьому контексті часто натякає на погляди людей, що відкидають еволюцію, — йдеться про «розумний задум». Однак річ не в тому. Ми знаємо, що еволюція описує, як форми життя змінюються з часом. Постає питання, чи еволюція справді усуває первісного ініціатора законів природи, зокрема законів еволюції, і дуже важливий початок еволюційного процесу. Поки що сучасна наука неспроможна відповісти на ці питання.

Зважаючи на те, що Докінз не має глибоких знань з фізики й математики, його аргументи стосовно походження Всесвіту легко спростувати. Власне, жоден грамотний фізик не відважився б стверджувати, що механізм, «подібний до біологічної еволюції», діє в чисто фізичному Всесвіті. Втім трохи далі ми детальніше розглянемо наукові аргументи Докінза проти релігії та їхні слабкі місця.

Менш ніж за рік після виходу у світ книжки Докінза Крістофер Гітченз підхопив агресивний настрій нових атеїстів і опублікував книжку «Бог не великий» (God Is Not Great, 2007). Схоже, Гітченз запозичив усі свої наукові докази в Докінза. Гітченз — політичний і соціологічний оглядач, а не науковець, а тому шукає доказів проти релігії здебільшого в царині журналістики й філософії, а не серед наукових фактів. Отож його книжка має багато спільного з двома ранішими полеміками Гарріса, бо так само менше за Докінзові праці спирається на науку, зате вдається до гострішого засуду релігії, звинувачуючи її у війнах, геноцидах, тортурах, що відбувалися впродовж історії людства. Як і Докінз, Гітченз звертається до історій із власного

життя, щоб проілюструвати крайню порочність, яку він бачить у всіх релігіях:

Я належав до Грецької православної церкви, мабуть, із тієї ж причини, що змушує багатьох визнавати свою позірну належність до релігійної течії. Я став православним, бо цього хотіли батьки моєї дружини, греки з походження. Архієпископ, що прийняв мене до своєї парафії в день мого вінчання, отримавши плату за дві церемонії замість однієї, пізніше палко підтримував своїх сербських одновірців і масових убивць, Радована Караджича та Ратка Младича, відповідальних за масове винищення людей у Боснії⁵.

Останнім часом декотрі нові атеїсти визнають, що самої лиш еволюції й біології недостатньо, щоб поставити крапку в суперечці про віру. Вони усвідомлюють, що «творення» стосується не лише живого світу, а й неживої природи, яка передує виникненню життя й підтримує його існування. Отож ці нові атеїсти — вслід за Докінзом — почали розширювати коло своїх аргументів на користь Всесвіту без Бога. Для цього вони звернулися до фізики.

Найяскравіший приклад такого «наукового атеїзму» — книжка фізика Лоренца Краусса* «Всесвіт із нічого: чому існує щось, а не ніщо» (A Universe from Nothing: Why There Is Something Rather than Nothing, 2012), що стала бестселером. Сам автор каже, що надихнули його на написання цієї книжки розмови з Гітчензом, у яких останній висловлював бажання краще розуміти фізику й космологію, щоб ефективніше

* Лоренц Краусс — американський фізик-теоретик, космолог. Позиціює себе як антитеїст, бере активну участь у публічних дебатах щодо релігії. Автор численних наукових праць, низки відомих науково-популярних книжок. Один із небагатьох, хто здобув нагороди від усіх трьох великих американських фізичних товариств: Американського фізичного товариства, Американської асоціації викладачів фізики, Американського інституту фізики. — *Прим. ред.*

послугуватися ними у своїх працях. На жаль, як пише автор, Гітченз помер, не встигнувши використати набуті знання й написати передмову, обіцяну Крауссові. Проте Докінз написав післяслово до цієї книжки.

У своїй праці Краусс стверджує, що Всесвіт виник «з нічого» — просто за «законами фізики». Він починає з переповідання добре відомої історії космології, від відкриття Едвіном Габблом і його колегами в 1929 році розширення Всесвіту до не менш важливого відкриття пришвидшеного розширення Всесвіту, що його 1998 року зробили Сол Перлматтер, Адам Рісс та Браян Шмідт (за це вони отримали Нобелівську премію з фізики у 2011 році). Тоді Краусс, скориставшись квантовою теорією, доходить висновку, що повна енергія Всесвіту дорівнює нулеві, звідси Всесвіт постав «з нічого». Автор не пояснює, звідки він знає, що повна енергія Всесвіту точно дорівнює нулеві, якщо в ньому є величезна кількість «темної матерії» й «темної енергії», про які майже нічого не знаємо. Він також не розтлумачує, як з'явилися самі закони фізики. Краусс стверджує, ніби «квантова механіка доводить, що Всесвіт мусив з'явитися». Власне, ми пізніше переконаємося, що квантова механіка нічого такого не доводить.

2010 року Сем Гарріс видає ще одну книжку, під назвою «Ландшафт моралі» (The Moral Landscape), у якій твердить, що мораль не походить від релігії, а швидше еволюціонує — подібно до інших рис. Схожу думку обстоює й філософ Деніел Деннетт, мовляв, еволюційна психологія пояснює розвиток свідомості й моралі, а отже, немає потреби, щоб якась «свята книга» розтлумачувала, як слід поводитись.

Атеїзм існував іще за часів античності: послідовники грецького філософа Епікура (341–270 роки до н. е.) вірили, що життя виникло випадково і що не існує всевишньої істоти, яка керувала б нами чи піклувалася про нас. Подібно до його сучасника Демокріта, який висунув видатну гіпотезу, що Всесвіт складається з дрібних частинок, Епікур теж вірив в існування цих

частинок і вважав, що їхні безладні рухи та взаємодії спричинили появу Всесвіту навколо нас — без жодного попереднього плану, задуму чи неперервного керування.

У будь-якому суспільстві завжди існували релігійні люди й атеїсти. Великих мислителів, наприклад Декарта, вороги часто звинувачували в атеїзмі, навіть якщо ті й не були атеїстами. А через те що правитель держави зазвичай заручався підтримкою церкви й перебував під її впливом, атеїстів часто переслідували, а за ересь карали смертю. В Іспанії, проводячи аутодафе, наприклад, євреїв спалювали живцем як єретиків. Та й італійського філософа, математика й ченця-домініканця Джордано Бруно спалили 1600 року в Римі після того, як інквізиція визнала його винним у ересі за віру, що Сонце — зоря і що у Всесвіті, ймовірно, є й інші цивілізації*. А втім, переслідування атеїстів або тих, кого лише вважали ними, відбувалися сотні років тому.

Новий атеїзм войовничий, агресивний і налаштований проти вірян. Його прихильники дотримуються думки, що релігія — зло, і на повний голос заявляють це переконання. Нові атеїсти, неважливо, науковці вони чи ні, активно залучають науку до свого арсеналу доказів.

Нові атеїсти — Докінз, Краусс, Гітченз, Гарріс і Деннетт — об'єднані спільною метою й підтримують одне одного. Але є одна проблема: наукові докази в книжках нових атеїстів — це не чиста наука, тобто об'єктивне знання про Всесвіт. Швидше, це «наука з умислом» — спростувати існування Бога. А отже, докази цих письменників часто тенденційні. Вони викривляють і перекручують наукові дослідження, щоб проштовхувати своє. Це дуже схоже на те, що робить науковець, якому

* Бруно звинувачували в богохульстві, аморальній поведінці, ересі. Численні звинувачення охоплювали деякі основні доктрини його філософії та космології, зокрема: твердження про існування множинності світів і їх вічності; віру в реінкарнацію та переселення людських душ у тварин. — *Прим. ред.*

фармацевтична компанія платить за позитивний звіт про препарат сумнівної якості.

Світила науки, особливо в таких її галузях, як фізика (де більше математики), зазвичай не втягуються в атеїстичні дебати, а переважно займаються наукою винятково заради пізнання Всесвіту, залишаючи іншим філософські диспути на тему існування Бога (проте багато з них насправді можуть бути атеїстами). Тому й трапляються книжки науковців, що симпатизують атеїстам, але не стали ревними поборниками атеїзму.

Серед них Стівен Гокінг, чия книжка (у співавторстві з Леонардом Млодіновим) «Великий замисел» (The Grand Design, 2010) стала своєрідною науковою одіссеєю до меж знання з фізики й космології. Вона підтримує тезу, що Бог — необов'язкова передумова існування Всесвіту, але не доходить до одержимих атеїстичних закликів, як у Докінза, Краусса, Деннетта й Гарріса.

Можна було б додати, що Гокінг сам не раз за свою тривалу кар'єру вживав слово «Бог», принаймні в значенні творця законів фізики, скажімо, оголошуючи: «Ми наближаємося до Бога!» (оцінюючи значення одного відкриття в теоретичній фізиці кілька років тому), і в назві книжки «Бог створив цілі числа» (God Created the Integers, 2005) під його редакцією. Не маючи, звісно, на увазі будь-якої релігійної віри, Гокінг уживає слово «Бог», але Докінз, Гарріс, Деннетт і Краусс узагалі ніколи цього не зробили б.

У лекції в Оксфордському університеті, надрукованій пізніше в британській газеті Guardian, Джеймз Вуд викриває деякі суттєві вади нового «войовничого атеїзму», а саме його невтомні напади на будь-яке релігійне переконання; заперечення, що в особистих релігійних практиках взагалі може бути щось цінне; і впевненість, що всі західні релігії огидні. Як зауважив Вуд, лише діти часто «застрягають» у буквальному розумінні речей, але передбачається, що вони все ж переростуть це. Далі він додав: